

GEORGES DUMÉZİL VE TÜRK DİNLER TARİHİNDEKİ YERİ**

CENGİZ BATUK*

Georges Dumézil and His Place
in the Turkish History of Religions

Abstract: Georges Dumézil, a well known man of science who had taught in Istanbul University between the years 1925-1931, was acquainted with Caucasian people living in Anatolia during the years of teaching in Turkey. Along with other subject matters, he made some studies on Caucasian mythology and languages. He published his works in the Annual Journal of Daru'l-Funun Faculty of Theology and Journal of Turkish Anthropology. Dumézil kept in touch with Turkey by studying on Caucasian mythology. Though he was one of the first scholars of history of religions in Turkey, he was recognized more in European countries. This paper will explore the scope of the works by and thought of Dumézil along with the question of his place in the field of Turkish history of religions.

Key Words: Georges Dumézil, Turkish History of Religions, Caucasian Mythology, Daru'l-Funun, Anthropology Journal.

** Bu çalışma, Türkiye Dinler Tarihi Derneği tarafından düzenlenen "Türkiye'de Dinler Tarihi, Dünyü, Bugünü ve Geleceği Sempozyumu (Ankara: 4-6 Aralık 2009)"nda sunulan "Georges Dumézil'in Kafkas Mitolojisi Araştırmaları ve Türk Dinler Tarihi" başlıklı bildirinin gözden geçirilerek geliştirilmiş halidir.

* Yrd. Doç., Dr., OMÜ İlahiyat Fak.Dinler Tarihi Anabilim Dalı.

Özet: Ünlü Fransız bilim adamı Georges Dumezil, 1925-1931 yılları arasında İstanbul Üniversitesi'nde dinler tarihi hocası yapar. Türkiye'de bulunduğu süre içinde Anadolu'da yaşayan Kafkas halklarıyla tanışır. Türkiye'de farklı konularla da ilgilenmekle birlikte Kafkas mitolojisi ve dilleri üzerine çalışmalar yapar. Yazılarının bir kısmını Daru'l-Fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuasında ve Türk Antropoloji Mecmuasında yayımlar. Türkiye'den ayrıldıktan sonrada uzun yıllar Türkiye'yle irtibatını koparmaz ve Kafkas mitolojisi üzerine çalışmalarını sürdürür. Türkiye'nin ilk dinler tarihçilerinden olmasına rağmen çalışmaları ülkemizden çok yurtdışında bilinir. Bu makalede onun çalışmaları ve düşüncesi incelenerek Türk dinler tarihindeki konumu tartışılacaktır

Anahtar Kelimeler: Georges Dumézil, Türki Dinler Tarihi, Kafkas Mitolojisi, Daru'l-Fünun, Antropoloji Mecmuası.

*Anılarımı yazmayı hiçbir zaman istemedim,
bir bilim adamı yapıtlarının arkasında silinmelidir. G. Dumézil¹*

88 Giriş

OMÜİFD

Yirminci yüzyılın önemli bilim adamlarından birisi de hiç kuşkusuz Georges Dumézil'dir. Onu tanımlamak için dinler tarihçi, filolog, etnolog, antropolog, mitograf (mythographer: mit derleyici), karşılaştırmalı mitoloji uzmanı gibi çok sayıda unvan kullanılır. Bunun sebebi ise ilgi alanlarının çokluğu ve çalışmalarının tek bir disiplinin dar penceresinden görülenenden daha geniş olmasıdır. Bütün farklı ilgilerinin merkezinde ne olduğu sorusuna verilebilecek en güzel yanıt ise mitolojidir. Bu nedenle de hayatı boyunca mitoloji araştırmalarına özel bir önem vermiştir. Mitler onun için dinden, dile ve toplumsal yaşama kadar her türlü alanı açığa çıkarabilecek son derece önemli yapılarıdır.

Dumézil'in Türkiye'ye Gelişi

4 Mart 1898'de Paris'de doğan Dumézil, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Dinler Tarihi hocalarındandır. Genç bir Dinler Tarihi doktoru olarak Türkiye'ye gelen Dumézil bu gelişi "1925'te Türkiye'ye gitmem çaresizlik-

¹ Didier Eribon, *Georges Dumézil'le Konuşmalar*, çev. İsmail Yerguz, İstanbul: Sinatle Yayınları, 1998, s.15.

tendi.”² şeklinde ifade edecektir. Ancak zorunluluklarla başlayan Türkiye gelişi aslında onun hayatının sonraki yıllarının şekillenmesini sağlayacaktır. Dumézil Türkiye’de Kafkas halklarıyla tanışır ve Kafkas mitolojisi hakkında çalışmalar yapma imkânı bulur. Bu çalışmalarını Türkiye’den ayrıldıktan sonra da devam ettirir ve 1972’ye kadar hemen hemen her yaz Türkiye’ye gelerek çalışmalarını sürdürür. Bunun dışında İkinci Dünya Savaşı sırasında 1940 yılı Nisan ayından Eylül başına kadar Türk ordu-suyla irtibatı sağlama göreviyle askeri görevli olarak Ankara’da bulunur.³

Onun Türkiye’ye gelmek zorunda kalmasının sebeplerinden birisi çalışmalarının geleceği olmadığına inanan doktora hocası Prof. Dr. Antoine Meillet’in (1866–1936) “kariyerinizi yabancı ülkelerde yapmaya çalışın. Fransa’da yer yok size.”⁴ şeklindeki sözleridir. Yine tez jürisinde bulunmayı reddeden ve kendisiyle çalışmadığı için Dumézil’e kızgın olan sosyolog Henri Hubert, Dumézil’in ilgi alanı olan Hint-Avrupa Mitolojisi çalışmaları için “Bu yolda devam etmek zahmete değmez, her şeyden önce iyi çalışmıyorsunuz, ayrıca benim ardılım da belli, Jean Marx.” der. Bu nedenle o, akademik hayatını uzun süre Fransa dışında ya da üniversite dışındaki kurumlarda geçirir. Nitekim, *Homo academicus*’ta Pierre Bourdieu onu takdim ederken, Claude Lévi-Strauss’la birlikte geleneksel üniversite dışında, kurumların sınırında kariyer yapmış biri olarak tak-dim eder.⁵

Dinler Tarihi bilim dalının 1873 yılında Cenevre’de Dinler Tarihi (*Religionswissen-schaft*) kürsüsünün kurulmasıyla başladığı kabul edilir. Bu dönemde Batı’daki gelişmeleri yakından takip etmeye çalışan bir Osmanlı eğitim kurumunun en azından ders bazında bu yeni bilim dalına yer verdiği görülmektedir. 1898’de Darülfünun-i Osmani Ulûm-i Aliyey-i Diniyye Şubesinin yerine kurulan Medresetü’l Mütetassisin’de okutulan dersler arasında Tarih-i Edyan dersi vardır. II. Meşrutiyet (1908) sonra-

² Eribon, *age*, s.52.

³ Eribon, *age*, s.62.

⁴ Eribon, *age*, s.52.

⁵ Eribon, *age*, s.46.

sında yapılan düzenleme (1911) ile Dinler Tarihi dersi Edebiyat şubesinden çıkarılarak Şer'î İlimler şubesinde İslam Tarihi ile birlikte "Tarih-i Din-i İslam ve Tarih-i Edyan" adıyla okutulur. 1914'de "Ulum-i Şer'iyye Şubesi"nin Medresetül Mütihazsisin'e dönüştürülmesinden sonra "Kelam, Tasavvuf ve Felsefe Şubesi"nin ders programında da "Tarih-i Edyan" bulunmuştur. 1918'de Medresetü'l-Mütihazsisin, Medrese-i Süleymaniye'ye çevrildiğinde "Hikmet ve Kelam Şubesi"nde yine bu ad altında Dinler Tarihi dersi okutulmuştur. Cumhuriyet sonrasında 1924 Tevhid-i Tedrisat kanunu ile Dâru'l-fünûn'a yeni düzenlemeler getirilmiş ve Medrese-i Süleymaniye İlahiyat Fakültesi'ne dönüştürülmüştür.⁶ Cumhuriyet sonrasında Dinler Tarihi derslerine bizzat Atatürk'ün çok yakın bir ihtimam gösterdiği görülmektedir. Dumézil'in anılarında anlattığı üzere onlar bu dönemde Dinler Tarihi dersinin Fransa'daki gibi laikliğin yerleşmesi konusunda katkı sağlayacağını düşünmektedirler.

90

OMÜİFD

Dumézil, 1985 yılında kendisiyle yapılan bir mülakatta bu konu hakkında şöyle söylüyordu: "Türkiye'ye geldiğim zaman Mustafa Kemal iki yıllık Cumhurbaşkanıydı ve bir demokrasi kurduğuna inanıyordu. Üniversitelerde bir Dinler Tarihi kürsüsünün oluşturulmasının Fransa'daki laikleşme sürecinin en önemli işaretlerinden biri olduğunu bildiği için, Kemal hemen İstanbul'da böyle bir kürsü açtı ve bu kürsüde ders vermek bana nasip oldu. Milli Eğitim Bakanlığı yetkilileri benden bu derslerde İslam'ın tarihsel bir rastlantı, bir kaza olduğunu ispatlamamı istiyorlardı ki benim buna hiç de niyetim yoktu. Bu bakımdan altı yıl boyunca ne Yahudilikten ne Hıristiyanlıktan ne de Müslümanlıktan bahsettim."⁷

⁶ Mehmet Ali Aynî, *Dâru'l-fünûn Tarihi*, haz. Metin Hasırcı, İstanbul: Pınar Yayınları, 1995, ss.61-95; Osman Cilacı, "Cumhuriyet Devri Öncesi Dinler Tarihçilerinden M. Şemseddin ve Tarih-i Edyan'ı" *Türkiye 1. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu* (24-25 Eylül 1992), (Samsun: O.M.Ü.İ.F., 1992), ss.161-163; Süleyman Karataş, *Batılılaşma Döneminde Ders Programı Değişimi*, Basılmamış Yük. Lis. Tezi, (Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enst., 2002); Ayrıca bkz. Nureddin Bey (Darülfünun Emni), "İstanbul Darülfünunu'nun Şekli-hâzır (12 Teşrin evvel 1926'da Paris'te Verilen Konferans Metni)", *Türk Antropoloji Mecmuası*, İstanbul: sayı: 4, Mart 1927), ss.48-60.

⁷ Adnan Ekşigil, "Georges Dumézil" *Tarih ve Toplum Dergisi*, no:42, Haziran 1987, s.49'dan aktaran M. Ertuğrul Düzdağ, *M. Akif Mısıır Hayatı ve Kur'an Meali*, Şule Yayınları, İstanbul, 2003, s.206.

Dumézil, zorunlulukları nedeniyle kendisine teklif edilen görevi hemen kabul eder. Zira yeni evlidir, iş ihtiyacı vardır ve hocalarının veto-ları nedeniyle Fransa'da üniversitede iş bulma şansı yok gibidir. Ancak kendisine yüklenen misyon ve ondan beklenen iş büyüktür. "Vatanı kutsaldan arındırma" ya da "devleti din kimliğinden arındırma" konusunda katkı yapması bekleniyordu.⁸ Bu ise öncelikle İlahiyat fakültesindeki hocalarla çatışması demektir. Ama kimsenin kendisine karşı olumsuz tavır takınmadığını yine kendisi Eribon'la yaptığı mülakatta ifade ediyor: "Devleti din kimliğinden çıkarma sorununa gelince, en hassas, en alıngan din adamları bile alınmadılar, gücenmediler: Kesinlikle "Kitap dinleri'ne girmedim ben ayrıca. Zaten ikinci yıldan itibaren işlerimi ayarladım ve sessiz sedasız Edebiyat Fakültesi'ne geçtim."⁹ Belki de onun Darülfünun'da (İstanbul Üniversitesi) daha uzun süre görev yapmamasını etkileyen faktör kendisinden beklenilene yerine getirmemiş olmasıdır. Oysa o görev yaptığı süre içerisinde sadece Dinler Tarihi değil sosyoloji ve felsefe alanlarında da son derece faydalı dersler vermiş ve Türkiye'deki birçok bilim adamını etkilemiştir. Örneğin ilk kuşak felsefecilerden Macit Gökberk, H. Vehbi Eralp, Takiyettin Mengüşoğlu, Nusret Hızır, Mahzar Şevket İpşiroğlu gibi felsefecilerin kendi felsefi düşüncelerini oluştururken Dumézil'den de yararlandıkları iddia edilmektedir.¹⁰ Yine onun Sosyoloji derslerini takip eden öğrencilerinden psikolog Belkıs Halim Vassaf'ın büyük bir özenle tuttuğu ders notları Gündüz Vassaf tarafından kitaplaştırılmıştır.¹¹

⁸ Ali Akay Dumézil'in Türkiye geliş sebebini kendisinden şöyle aktarır: "1924 yılında Mustafa Kemal vatanı "kutsaldan arındırmak istiyordu." diyor Dumézil, Fransa'da din dersleriyle toplumun dinden uzaklaştırıldığını Mustafa Kemal'e anlatmışlardı." Ali Akay, "Bir Bilim Sanatçısı İstanbul'daydı", *Dumézil'in Sosyoloji Notları*, haz. Gündüz Vassaf, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2009, s.13.

⁹ Eribon, *age.*, s.48.

¹⁰ Ebru Güven, "Çeviri Felsefe Tarihlerinin Felsefe Tasavvurumuza Etkileri" *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, Cilt: 4 Sayı: 1 Yıl: 2007, s.3 [www.insanbilimleri.com].

¹¹ Gündüz Vassaf, *Belkıs Halim Vassaf'ın Defterinden Dumézil'in Sosyoloji Ders Notları*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2008.

Yine Türkiye'nin ilk Dinler Tarihçilerinden olan Hilmi Ömer Budda, Dumézil'in asistanlığını (müderris muavinliği) yapar. Dumézil'den sonra Budda, 1933'de Darülfünla birlikte İlahiyat Fakültesi de kapatılınca yeni kurulan İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne bağlı olarak kurulan İslâmî İlimler Enstitüsünde Doçent olarak görevine devam eder.¹²

Dinler Tarihi derslerini verdiği ilk yıllarda Darülfünun'da öğrenci olan Halil Vehbi Eralp, tercümanlığını yapar. Onun Fransızca anlattığı dersi Türkçe'ye çevirir. Bununla birlikte Eralp, onun dil öğrenme konusunda müthiş bir yeteneğinin olduğunu ve çok kısa zamanda iyi derecede Türkçe öğrendiğini, bir defasında ona Yahya Kemal'in *Kendi Gök Kubbe-miz* adlı kitabını hediye ettiğini ve kitabı alır almaz "Süleymaniye'de Bir Bayram Sabahı" şiirini Fransızcaya çevirdiğini ifade eder. Türkiye'de kaldığı süre içinde ailevi dostlukları oluşan Dumézil'in Türkiye'yi çok sevdiğini ve bunun bir defasında şöyle ifade ettiğini aktarır: "Kuşku yok ki ikinci vatanım İsveç'tir, ama birinci vatanım Fransa mıdır, Türkiye midir, bunu söyleyecek durumda değilim."¹³

Yaklaşık 30 dil bildiğini söyleyen Dumézil, "Türkçe en az kötü konuştuğum dil."¹⁴ der. Eskisi kadar iyi konuşamıyorum birçok kelimeyi unuttuğum diye de ilave eder. Türkiye'de kaldığı zaman hayatın en mutlu zamanları olduğunu sık sık ifade eder: "Türkiye'de gerçekten çok mutluydum... Türkiye benim ikinci vatanım gibidir... orada evimde gibiyim -ya da gibiydim. 1972'den beri gitmedim Türkiye'ye: Yüreğim ikinci Roma'nın dağlarını kaldırmıyor pek. Özlüyorum dağları ve halklarını."¹⁵ "...tekrar ediyorum, yaşadığım ülkeler içinde, her şeye yeniden başlamak elimde olsaydı, öyle sanıyorum ki Türkiye'de yaşamak ve muhtemelen ölmek isterdim. Özellikle de Boğaz'da."¹⁶

¹² Münir Koştaş, "Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt:31, 1989, s.7.

¹³ Arslan Kaynardağ, "Halil Vehbi Eralp'le Konuşma" *Yazko Felsefe Yazıları*, 2/1982, s.8.

¹⁴ Eribon, *age*, s.76.

¹⁵ Eribon, *age*, s.127.

¹⁶ Eribon, *age*, s.128.

İlk Kitabı “Ölümsüzlük Şöleni” ve Hint-Avrupa Çalışmaları

Dumézil’in ilk kitabı 1924’deki tezi “Le festin d’immortalité: Etude de mythologie comporée indo-européenne” (Ölümsüzlük Şöleni: Hint-Avrupa Karşılaştırmalı Mitolojisi Etütleri)’dir. Guimet Müzesi tarafından basılır. Bu dönemde aydınlatıcı kıvılcımların ancak Yunan mitleriyle Hint mitlerinin çakıştırılmasıyla ortaya çıkabileceği şeklindeki on dokuzuncu yüzyılın mirası, ön yargılar ve el yordamıyla yol aldığını söyleyen Dumézil, bu çalışmasını sonradan felaket olarak niteleyecektir. Kitabında tanrılara ölümsüzlük veren içkinin Hint Avrupa “çevrim”ini yeniden oluşturmayı denediğini, olmadığı bir yerde de icat ettiğini söyler. Filoloğa ölümsüzlük içkisi vermeyen İskandinavlılarda birayı bu düzeye yükselttiğini; lakin *Edda*¹⁷’da biranın hem tanrılar hem de insanlar için bir içecek olmasının ötesinde bir anlam taşımadığını ifade eder. Dolayısıyla zorlama bir çıkarımda bulunmuştur. Bu yüzden “itiraf ediyorum ki, eleştirilerin de ötesinde felaketti.” der.¹⁸

93

OMÜİFD

Hocası Meillet baştan beri karşılaştırmalı mitolojinin bittiğine inandığı için tez konusuna sıcak bakmaz. Ona göre karşılaştırmalı mitoloji artık yoktu buna karşılık dilbilim geliyordu. Oysa Dumézil, hocasının aksine karşılaştırmalı mitolojiyi yeniden canlandırma arzusu taşımaktadır. Dumézil’in bu ilk ciddi çalışması büyük oranda J. G. Frazer’in etkisinde yazılmıştır. Frazer’in çalışmaları özellikle *Altın Dal (Golden Bough)*, en önemli referans kitabıdır. Dumézil, Frazer’in “*Taboo and the Perils of Soul*” adlı kitabıyla ilgilenmediğini daha çok Altın Dal’ın diğer bölümleriyle ilgilendiğini belirtiyor. Bunun nedeni Altın Dal’ın Hint-Avrupa konularıyla ve özellikle Avrupa mitolojileriyle ilgilenmesi, tabularla ilgili kitabın ise doğaç olarak Amerika ve Avustralya yerlilerinden söz ediyor

¹⁷ Edda: Eski İskandinav diniyle ilgili bilgilerin temel kaynağı konumunda olan metindir. Yaklaşık olarak MS IX-XII. yy’da pagan dönemde kompozite edilmiş olan Poetic Edda, şiirsel bir tarzda tanrılar, kahramanlar, yeryüzü, gökyüzü, gelecek dünya ve tanrıların kaderiyle ilgili mitolojileri içerir. Prose Edda ise 13. yy’da Hıristiyan Snorri Sturlusen (yaklaşık olarak 1220’lerde) tarafından kompozite edilmiştir. Bu metinde de tanrıların evi Asgard ile ilgili yerli İskandinav mitolojileri (ayrıca ölümsüzlük elmalarının çalınması ve tanrı Odin’le ilgili bazı mitolojiler) anlatılır.

¹⁸ Eribon, *age*, ss.24-25.

olmasıdır. Oysa totem, tabu ve Amerika-Avustralya mitolojisi onun ilgi alanının dışındadır.¹⁹ Zaman zaman Durkhemci teorileri savunmakla itham edilmekle birlikte Dumézil, Frazer kadar Durkheim'den yararlanmadığını ve onun "*Elementary Forms of Religious Life*" adlı çalışmasından hoşlanmadığını belirtir. Ona göre Durkheim, olguları önsel bir şemaya uydurmaya çalışmaktadır. Bu ise araştırmacının araştırma konusuna kendisinin önceden hazırladığı elbiseyi giydirmesi gibi bir şeydir. Ona göre bir araştırmacı fiili olarak deneysel bir çalışma yayımlarken nasıl olup ta yöntem üzerine bir metin üretebilir? Bu yüzden Durkheim'in *The Rules of Sociological Method (Sosyolojik Yöntemin Kuralları)* adlı çalışmasını da eleştirir.²⁰ Ona göre bu bilim değildir ve onun çalışması da ideolojiktir.²¹ Oysa Frazer'ın kitabı Dumézil için adeta bir başucu kitabıdır. Bir karşılaşmalarında ona Kafkas dilleri hakkında sorular sorar fakat Frazer Kafkas dilleriyle ilgilenmediğini söyler.²²

94

OMÜİFD

Dumézil'in Frazer'a ilgisinin bir diğer önemli nedeni, 19. yy Müller'le başlayan ve sonrasında bittiğine, o devrin kapandığına inanılan mukayeseli mitoloji araştırmalarını sürdürmektir. Mitolojinin yanı sıra dil ve ideolojilerle ilgilenmesinin bunları özellikle dil ve mitolojiyi birbirine bağlı yapılar ya da kendi tabiriyle "ikiz kardeşler" olarak görmesidir. Ona göre diğerinden bağımsız olarak birini anlamak mümkün değildir.²³

Max Müller'in 1856'da kaleme aldığı "*Essays On Comparative Mythology*" adlı çalışması büyük oranda XIX. yüzyıldaki Hind-Avrupa diller ve mukayeseli dil bilim çalışmalarının üzerine oturmaktadır. Ancak Müller'in çalışması kısa zamanda yapılan yeni çalışmalarla aşılmış ve karşılaştırmalı metodun gerilediği düşünülmüştür. Bu bağlamda Dumézil'in çabaları karşılaştırmalı mitoloji araştırmalarını yeniden can-

¹⁹ C. Scott Littleton, "Georges Dumézil", *Encyclopedia of Religion (2nd Edition)*, Lindsay Joney (ed.), Detroit, New York: Thomson and Gale, 2005, cilt: 4, s.2518; Eribon, *age*, ss.46-47.

²⁰ John Lechte, *Fifty Key Contemporary Thinkers: From Structuralism to Postmodernity*, Florence: Routledge, 1994, s.57.

²¹ Akay, "Bir Bilim Sanatçısı İstanbul'daydı", s.13.

²² Akay, "Bir Bilim Sanatçısı İstanbul'daydı", s.12.

²³ Littleton, "Georges Dumézil", s.2518; Eribon, *age*, s.96.

landırma çabası olarak görülmüştür. Hem bu gelenekten geldiği için, hem de dili sosyal organizasyonun sözlüğü olarak kabul ettiği için ona özel önem atfeder. Aynı zamanda dil, din, teoloji ve ideoloji gibi eski düşünce sisteminin önemli parçasıdır. Yalnız Julien Ries'in "genetik karşılaştırma metodu" olarak adlandırdığı yöntemiyle Dumézil'in ortaya çıkarmaya çalıştığı şey ne bir arketip ne de bir prototiptir. O diğer mukayesecilerden farklı olarak din ve medeniyetin sistemini ve yapılarını ortaya çıkarmaya çalışmaktadır.²⁴ Ana gövdeyi, yapıyı aradığı için de her bir parça, her bir ayrıntı onun için büyük önem arzeder. O yüzden de başta yaptığı ve sonradan hata olarak nitelendirdiği gibi yüzeydeki isimsel benzerliklerle değil de derinlerdeki kavramsal yapıların benzerliğiyle ilgilenir.

Michel Foucault ve Claude Lévi-Strauss'u ciddi derecede etkileyen Dumézil'in kuşkusuz hayatı boyunca yaptığı bütün çalışmaların ana ekseninde Hint-Avrupa medeniyeti yer almaktadır. Sonradan tam bir felaketti nitelemesini yaptığı ve ancak o olmasaydı akademik hayata giriş yapamayacaktım dediği doktora tezinden itibaren mukayeseli olarak Hint-Avrupa Mitolojisi üzerine yoğunlaşır. Kafkas mitolojisinden İskandinav mitolojisine kadar farklı gibi gözüken çalışmaları aslında bu ana eksenini desteklemek üzere yapılmış çalışmalardır. Bu çalışmaları ile birbirinden kopuk gibi gözüken ve çoğu araştırmacı tarafından bağımsız olarak ele alınan mitlerin bütünlüğünü ortaya koyar. Bunu şöyle ifade eder: "Bir dinin, zihnin herhangi bir etkinliği gibi bir birlik oluşturduğu düşüncesinden, patolojik durumlar dışında bir mitolojinin, bir kodun, bir stratejinin genel olarak tutarlı olmaları gerektiği, bir başka deyişle unsurların en azından temelde düzenlenmeleri gerektiği düşüncesinden hareket ettim. ... Benim Hint-Avrupalılarda en eski mirasçılarında kalmış,

²⁴ Julien Ries, "Mukayeseli Dinler Tarihi", çev. Mehmet Aydın, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SÜİFD)*, yıl: 1996, sayı:6, ss.21-22;
Onun bu yaklaşımlarına rağmen kimi araştırmacılar onu bir tarihçi değil dilci (linguist) olarak nitelendirirler. Bk. François Dosse, *History of Structuralism*, v.2, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1998, s.232.

kaydedilmiş olan unsurların karşılaştırılması yoluyla ortaya çıkarmaya, görmeye çalıştığım bu tür bütünlere.”²⁵

Bu düşünceleri dolayısıyla Dumézil, Lévi-Strauss’la birlikte karşılaştırmalı yapısalcı yöntemin ilk savunucularından birisi hatta ilk kuramcısı olarak kabul edilir. İlk kuramcılığın kendisi için haksız bir unvan olduğunu düşünür. Aslında o, öncelikle “sistem” terimini kullanır. Victor Goldschmidt’in kendisine yönelttiği “Sistem, bilinci, iradeyi, hesabı, kitabı kapsar. ... oysa bir toplumun mitsel zenginliği bu toplumun her bireyi için iradesinin bağımsız bir verisidir; dolayısıyla yapı sözcüğünü kullanmak daha doğru olur.” şeklindeki eleştirisine tam olarak katılmamakla birlikte “yapı”yı kullanmayı tercih eder. Dumézil’e göre Yunanca’da “sistem”in ifade ettiği şey Latince’de “yapı” ile ifade edilir ve dolayısıyla aslında iki kelime de eş anlamlıdır. Ancak yine de eleştiriye kabul eder ve “yapı”yı kullanmaya başlar ve bir anda yapısalcılığın ilk kuramcılarında biri olarak nitelenir.²⁶ Ama o, çoğu zaman mütevazı bir şekilde kendisini karşılaştırmacı olarak nitelemeyi tercih eder. Karşılaştırmalı mitoloji alanında yaptığı çalışmalar aynı zamanda din fenomenolojisinin gelişmesine katkıda bulunmuştur.²⁷

Hint-Avrupa uygarlığı konusunda yaptığı çalışmalar 1938’de ona asıl ününü kazandıran tespitiyle meyvesini verir. Dumézil, Hint-Avrupa uygarlıklarının değişmez üçlü bir sisteme dayandığını öne sürer.²⁸ *Egemenlik, savaş ve üretim*.²⁹ Bu bağlamda klasik Hint-Avrupa ideolojilerinin üçlü temel bir prensip doğrultusunda oluştuğu söylenilebilir: 1) Kozmik

²⁵ Eribon, *age*, s.96.

²⁶ Eribon, *age*, s.98; Yapısalcılığın ilgili yorumlar için bk. N.J. Allen, “Hinduism, Structuralism and Dumézil”, E.C. Polomé (ed), *Miscellanea INDO-Europea: Journal of INDO-European Studies Monograph Series No. 33*, Washington: Institute for the study of Man, November 1999, ss.241-260.

²⁷ F.A. Isambert, “Din Fenomenolojisi II”, çev. Zeki Özcan, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 4, sayı: 4, 1992, s.367.

²⁸ Dumézil’in üçlü işlev teorisiyle ilgili bk. Emily B. Lyle, “Dumézil’s Three Functions and Indo-European Cosmic Structure”, *History of Religions*, Vol. 22, No. 1. (Aug., 1982), ss.25-44.

²⁹ Lechte, *Fifty Key Contemporary Thinkers: From Structuralism to Postmodernity*, s.54.

ya da yargısal düzenin sürdürülmesi; 2) Fiziksel gücün kullanılması; 3) Fiziksel iyiliğin/refahın artırılması. Bu prensipsel formlardan her biri Dumézil'in fonksiyon olarak adlandırdığı şey için bir temeldir: yani hem ideolojik prensipleri hem de birçok antik Hint-Avrupa sosyal ve doğaüstü sistemlerdeki çok sayıdaki farklı tezahürlerini içeren kompleks bir bütündür.³⁰ Hind toplumsal düzeni içerisinde üçlü yapıyı oluşturan unsurlar *Brahmanalar* (din adamları), *Kshatriya* (savaşçılar) ve *Vaisya-Sudra* (tüccarlar/üreticiler)'dir.³¹ Tanrısal âlemde birinci fonksiyona karşılık gelen kozmik alanla ilgili olan "Varuna figürü" ve insanlar arasındaki yargısal ilişkilerin idamesiyle ilgilenen "Mitra figürü"dür. Bu ikili, tıpkı sosyal hiyerarşik düzenin en tepesinde oturan rahipler gibi doğaüstü sistemin en tepesinde otururlar. Roma'da Jüpiter ve Dius Fidius; Antik İskandinavya'da Odib ve Tyr bu ikili egemenliği sembolize eder.³² Genel olarak ise Roma mitlerinde üç işlev Jüpiter (ruhban sınıfını temsil eder), Mars (savaşı temsil eder) ve Quirinus (tarım ya da üretkenliği temsil eder). Hindistan'da Veda dininde bu üç işlev Mitra-Varuna, İndra ve Nâsatyâ tarafından temsil edilir. Yine bu üç işlev, İskandinav mitlerinde Odin, Thorr ve Freyr olarak görülür. Alman mitolojisinde bunların karşılığı Thorr, Wodan ve Fricco'dur.³³

Dumézil bu üç işleve evrensel olmayan ya da genel olmayan dördüncü bir unsur daha ekler. Bu unsur, temel eril grubun yakını ya da akrabası olan kadın(ya da gelin)dır. Örneğin Hinduizm'deki Sarasvati, İskandinav mitolojisindeki tanrıça Freya.³⁴ Hind-Avrupa mitolojisindeki eriller üçlüsüne bağlı tek bir tanrıça³⁵ figürü ve üç asli unsurun yanında yer alan dördüncü yardımcı ya da tamamlayıcı dışı öge Hıristiyanlık açısından da düşünülebilir mi? Dumézil, hem tanrılar panteonu içerisinde-

³⁰ C. Scott Littleton, "Introduction", *Gods of the Ancient Northmen*, Georges Dumézil, Berkeley: University of California Press, 1973, s.xi.

³¹ John Milbank, "Sacred Triads: Augustine and The Indo-European Soul", *Modern Theology*, v.13, no:4, October 1997, s.452.

³² Littleton, "Introduction", s.xi.

³³ Lechte, *Fifty Key Contemporary Thinkers*, s.55-56.

³⁴ Littleton, "Introduction", s.xii.

³⁵ Eribon, *age*, s.149.

de hem de insanların sosyal yaşamında üçlü bir sistematikten söz eder. Hıristiyanlık açısından bakıldığında Baba, Oğul ve Kutsal Ruh şeklindeki teslisin üçlü unsuru onun sistematigiyle tam olarak uyumlu gözükmemektedir. Ancak yine de Tanrı'nın saç ayağı şeklinde üçlü tasavvuru ve bu üçlünün eril olmaları Meryem'in ise adeta teslisin dördüncü unsuru olarak yapıya dahil olması Dumézil'in sistemini çağrıştırmaktadır. Yine Kilise-Krallar, Şövalyeler (Haçlılar vd.) ve köylüler şeklindeki üçlü bir sınıf sisteminden Ortaçağ Hıristiyan dünyası için söz etmek mümkündür.

Bütün bunlarla birlikte Dumézil üç işlevin hayatın her alanıyla ilgili olduğunu düşünür. Farklı açılımlarla birçok yere uygulamak mümkündür. Nitekim Académie Française seçildikten sonra Cumhurbaşkanı takdimi sırasındaki bir anısını aktarır. Cumhurbaşkanı Dumézil'e ne yaptığını sorar ve o da üç işlevle ilgili düşünceleri anlatır. Cumhurbaşkanı bir müddet sonra onu durdurur ve "Yahu siz benim yönetim biçimimi anlatıyorsunuz." der. Dumézil'in cevabı bu uyum kadar anlamlıdır: "Evet ama siz ondan dünyayı açıklayan bir sonuç çıkarmıyorsunuz." Bu şunu göstermektedir ki, üç işlevi her yerde görmek ve uygulamak mümkün ancak onun asıl kastı buradan bir dünya tasavvurunun çıkarılıp çıkarılmamasıdır. Dumézil, her şeye rağmen üç işlevinin toplumlar var oldukça etkinliğini sürdüreceğini düşünmekle birlikte, tarihin bütün dönemlerinde geçerli evrensel bir kural olmadığının da farkındadır. İki dünya savaşından sonra modern dünyadaki hızlı gelişmeler, teknolojik ilerlemeler üç işlevi insan deneyiminin bütünü için düşünmeye olanak vermemektedir. Ona göre günümüzde on sekizinci yüzyıl arasındaki fark, on sekizinci yüzyıla Hind-Avrupalılar arasındaki farktan daha fazladır.³⁶ Dumézil'in kendi keşfinin günümüzde geçerliliğine dair yaptığı tespitlerin benzerleri bazı bilim adamları da yapmaktadır. Onlara göre üç işlev artık iletişim ve endüstriyel devrimin modern küreselleştirici güçleri tarafından devre dışı bırakılmıştır.³⁷

³⁶ Eribon, *age*, s.150-151; "Üç işlev" uyandırdığı geniş ilgiye karşın kimi çevrelerce ciddi şekilde eleştirilmiştir. Eleştiriler için bk. Milbank, "Sacred Triads", ss.453-457.

³⁷ Donald R. Kelley, *Frontiers of History: Historical Inquiry in the Twentieth Century*, New Haven: Yale University Press, 2006, s.184.

Türkiye'deki Kafkas Halklarıyla Tanışması ve Onlarla İlgili Çalışmaları

Ondokuzuncu yüzyılda karşılaştırmalı dilbilgisiyle karşılaştırmalı mitolojinin aynı zamanda ikiz olarak doğduğuna inanan Dumézil, Türkiye'de bulunduğu süre içinde büyük oranda dil ve etnik ağırlıklı çalışmalar yapar. Türkiye'ye geldiğinde Hind-Avrupa çalışmalarını sürdürmekte zorlanır. Zira kütüphane sıkıntısı vardır ve üniversite Türkiye için oldukça yenidir. Fransa'da alıştığı koşulları bulmakta güçlük çeker. Lakin daha sonra İsveç'e gittiğinde Türkiye'de olmaktan her bakımdan rahattım diyecek kadar da buraya alışır. Hind-Avrupa çalışmalarından uzaklaşmak istemeyen Dumézil, Türkiye'ye geldiğinde Hint-Avrupa araştırmalarında önemli bir kilometre taşı olduğunu çalışmalarına katkı sağlayacağını düşündüğü Osetleri arar.

1930'da *Journal Asiatique*'de yayınlanan bir yazı dolayısıyla Kafkasyalılarla yakından ilgilenmeye başlamakla birlikte asıl ilgisi 1926'larda başlar. 1926 yazında gittiği Doğu Dilleri Okulu'nda çok sayıda Oset dergisi görür. Dergilerde bir kısım Nart destanları da anlatılmaktadır. Hint-Avrupa mitleriyle benzerlik gösteren Nart destanları özellikle ilgisini çeker. Bir Kafkas halkı olan Osetler, Dumézil'e göre diğer Kafkas halklarından farklı olup, kesinlikle bir Hint-Avrupa kavmi olan İskitlerin soyundan gelmektedir. Onun için Osetler inşa etmeye çalıştığı yapının temel taşlarından biridir. Roma'yı aydınlatan bilinmeyen bir Kafkas halkı olarak nitelendirir onları. *Mythe et épopée*'nin birinci cildinde üç bölüm yer almaktadır: Mahabbarata Üstüne, Roma Üstüne ve Osetler Üstüne.

1926 Yaz tatilinden dönüşte İstanbul'da Osetleri aramaya başlar. Çar orduları Kafkasya'yı işgal ettiğinde Osmanlı İmparatorluğuna göç etmek zorunda bırakılan Osetler'in bir kısmını bulabileceğini düşünecektir. Oysa Türkiye'ye göç eden Osetler'in sayısı çok azdır ve onlar da İstanbul dışındadırlar. Bu yüzden uzun süre tek bir Oset bulamaz; ama Çerkesler ve Ubıhları keşfeder. Bir süreliğine Hint-Avrupa araştırmalarını askıya alıp özel olarak bu konularla ilgilenmeye başlar. İlk kez 1927'de karşılaştığı Çerkeslerle dostluğunu ilerletir ve 1929, 1930 ve 1931'de Çerkes köylerine ziyaretlerde bulunur, İstanbul'da yaşayan Çerkeslerle tanışıp, gö-

rüşür.³⁸ Bu ziyaretlerinde aradığı şey öncelikle Nart destanının Adigece versiyonudur. Elde ettiği ilk dokümanları *Legendes sur les Nartes suivies de cinq notes mythologiques*, adıyla 1930'da Paris'te yayımlar. Bu çalışmasının bir sonraki versiyonu *Kahramanların Hikayeleri (Le livre des Héros)*³⁹ adıyla 1965'de Unesco'nun dünya literatür ve folklorunun şaheserleri serisinde yayınlanır. Dumézil, Adige, Kabarday, Ubıh, İnguş ve Çerkesler folklor, mitoloji ve gelenekleri üzerine çoğunlukla Türkiye kaynaklı olarak yaptığı çalışmaları *Journal Asiatique*, [1955:1-47, 439-59; 1963:1-19]; *Anthropos*, [54 (1959):99-128, 149-70; 55 (1960):431-62; 56 (1961):269-96]; *Orientalia Suecana*, [1962:41-80] gibi dergilerde yayımlar. Son derece önem verdiği Nart destanlarının öncelikle Oset versiyonunun peşindeyken araştırmaları Nart destanlarının farklı versiyonlarını da dikkate almak zorunda bırakır ve uzun yıllar devam eden araştırmaları destanları bütün yönleriyle ortaya çıkarmasını sağlar. Zira Nart destanlarının bütün Kafkas dillerindeki versiyonları dikkate alınmadan tam olarak değerlendirmek imkânsızdır. Bunun fakında olan Dumézil, hiçbirini önemsiz olarak addetmesizin bütün farklı anlatımlarla ilgilenir. Ayrıca onun bu çalışmalarının yanı sıra *Loku* (1948) and *Mytheet épopée* (1968) adlı çalışmalarının Rusya'da da Kafkas araştırmalarının gelişmesi üzerine etkili olduğu söylenilmelidir.⁴⁰

1929'da Caucasia adlı bir Almanca dergide Adolf Dirr imzalı Ubıhça üzerine yazılmış bir makale okur. "Ölmekte olan bir dil" olarak nitelenen ve Çerkes ve Abhazçayla birlikte Güneybatı Kafkas dilleri grubunun bir üyesi olan Ubıh diliyle özel olarak ilgilenmeyi düşünür. Bu konuda kendisini sorumlu hisseden Dumézil, öncelikle Dirr'in savaş nedeniyle yarım bırakmak zorunda olduğu araştırmalarını tamamlamak amacıyla onun

³⁸ Eribon, *age*, ss.49-51; Dumézil'in ziyaret ettiği köylerden bir kısmı Sapanca civarındaki Kırkpınar ve Yanık köyleriyle İzmit civarındaki Uzuntala ve Adliye köyleridir. Bk. Alexandre Toumarkine, "Dumézil'in Türkiye'deki Kafkasya Çalışmaları", *Toplumsal Tarih*, sayı: 186, Haziran 2009, s.39.

³⁹ Bu çalışmanın Türkçe çevirisi Dumézil, *Kahramanların Destanları "Nartlar" (Oset-Nart Destanları)*, çev. Aysel Çeviker, Ankara: Kaf-DAV Yay., 2007.

⁴⁰ Alla Alieva, "Caucasian Epics: Textualist Principles in Publishing", *Oral Tradition*, 11/1 (1996), ss.157-158.

Türkiye’de Ubıhların köyü olarak anlattığı Sapanca yakınlarındaki köye gider ve Ubıhça konuşan insanlarla tanışır. İlk araştırmalarını Ubıh dili tanımlaması olarak yayımlar. Dirr’in çalışmasının bir adım önüne geçmekten mutludur; ancak ondan daha fazla bu dili özümlediğini düşünmemektedir. Zira Ubıhça fonetik sistemi çok karmaşık bir dildir. 82 Ünsüz harfiyle dünyanın en fazla ünsüzü bulunan dillerdendir.⁴¹ Dumézil, Dirr’in ziyaret ettiği köylere gider ve onun çalışmasının bir adım önüne geçerek daha iyi bir şekilde Ubıhça’nın tasvirini yaparak *Ubıhların Dili* (La Langue des Oubykhs)⁴² adıyla yayımlar.

1932’de Üç Kafkas dili Abhazca, Adigece ve Ubıhça üzerinde *Kafkas Dilleri Üzerine Mukayeseli İncelemeler* mukayeseli bir inceleme yayımlar. Daha sonra da Kuzey Kafkas dillerinin mukayeseli dilbilgisine giriş ve Lazca’yla Gürcüce’yi de kapsayan *Kafkas Dillerinde Fiil Üzerine Mukayeseli Araştırmalar* adlı çalışmalarını yayımlar.⁴³ 1933 yılında *Le Journal Asiatique*’de Avarca’dan iki tercüme yazısı ve Dağıstan’da yayınlanan kitapların özetlerini yayımlar. Dumézil Avarca’yı da Türkiye’de kaldığı sırada 1931 yılı Ocak –Mayıs ayları arasında Dağıstanlı bir göçmen olan Yahya Bey’den öğrenir.⁴⁴

Dumézil Türkiye’deki görevi sona erdiğinde Ekim 1931’de İsveç, Uppsala’ya Fransızca okutmanı olarak gider. 1933 Temmuz’una kadar orada görev yapar. Böylelikle Türkiye’de ara verdiği Hint-Avrupa araş-

⁴¹ Eribon, *age*, s.52.

⁴² A. Sumru Özsoy, “Georges Dumézil ve Kafkas Dilleri Çalışmaları”, *Belkıs Halim Vassaf’ın Defterinden Dumézil’in Sosyoloji Ders Notları*, Haz. Gündüz Vassaf, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2008, s.27. Çalışmanın tam künyesi: Georges Dumézil, “La Langue des Oubykhs” Collection de la Société de Linguistique de Paris, vol. XXXV, Champion, 1931.

⁴³ Toumarkine, “Dumézil’in Türkiye’deki Kafkasya Çalışmaları”, s.35. Çalışmalarının künyeleri: Georges Dumézil, *Etudes comparatives sur les langues caucasiennes du Nord-Quest (morphologie)* Adrien Maisonneuve, Paris, 1932; Georges Dumézil, *Introduction a la grammaire comparée des langues caucasiennes du Nord*, Paris, Honoré, Champion, 1933; Georges Dumézil, *Les recherches comparatives sur le verbe caucasien*, vol. I *Les suffixes du temps dans les langues caucasiennes* et vol. II, *Les éléments préradicaux du verbe autres que les préverbes et les indices de personnes ou de classes*, Paris, Honoré, Champion, 1933.

⁴⁴ Toumarkine, “Dumézil’in Türkiye’deki Kafkasya Çalışmaları”, s.35.

tırmalarına yeniden başlama fırsatı bulur ve burada da özellikle İskandinav araştırmalarına yoğunlaşır. 1933'te Fransa'ya döner ve Ecole des Hautes Etudes'ün din bölümüne atanır. Önce Sylvain Lévi'nin girişimiyle oluşturulan "karşılaştırmalı mitoloji" araştırma müdürlüğüne getirilir. Daha sonra bu ad değiştirilerek Hint-Avrupa Araştırmaları olur. 1935'e kadar geçici olarak burada görev yapar ve kadroya geçme girişimi bilimsel sebeplerle engellenir. Araya giren Pierre Gaxotte gibi kişiler atanmanın yapılmasını sağlarlar ve 1939'a kadar burada ders verir.⁴⁵

Dumézil'in 1937 yılında aslen Batumlu olup Arhavi'de büyümüş olan Niyazi Ban(oğlu)'ndan istifade ederek Laz kültürüne ilişkin metinleri derler. Bu derlemede masal ve hikâyelerin yanı sıra evlilik, hastalık ve ölüme ilişkin merasim ve adetlerin yanı sıra kadın ve erkeklerin özel yöresel giysilerinin özelliklerini anlattığı çalışması, *Contes Lazes* adıyla (Paris: Institut d'ethnologie, 1937) yayınlanır. Buların dışında Lazlar ve Hemşinliler üzerine çalışmalar yapar. Hopa Lazcası, Ardeşen Lazcası adlı çalışmalar yayınlar. Toumarkine Lazlara ilişkin yaptığı çalışmaların Çerkeslerle ilgili olanların önem derecesine ulaşamadılar değerlendirmesinde bulunur. Nitekim Japon dilbilimci Kojima Goisi'de onun Lazca hakkındaki çalışmalarını yapıldığı dönem açısından iyi olmakla birlikte yetersiz olduğunu her şeyin net olarak ortaya koymaktan uzak olduğunu söyler.⁴⁶

Dumézil Paris'e döndükten sonra da Kafkaslara olan ilgisini sürdürür. Paris'te siyasi sığınmacı olarak ikamet eden Kuzey Kafkasya Dağlılar Cumhuriyeti'nin (Mart 1917-Ocak 1920) eski kadrolarından küçük bir grupla temasa geçer. Bu cumhuriyetin meclisinin eski başkanlarından olan Hasan Giray Jabagi ile birlikte çalışmalara başlar ve 1935'te İnguş halk metinleri üzerine *Textes populaires ingouches (Popüler İnguş Metinleri)*,

⁴⁵ Eribon, *age*, s.53.

⁴⁶ Röportaj: İsmail Hakkı Bucaklısı, "Japon Dil Bilimcisinin Laz Dili Üzerine İnceleme ve Gözlemleri" <http://istanbul.indymedia.org/news/2005/10/73214.php> [14.09.2007]; Yine onun Lazlar ve Hemşinliler üzerine yaptığı çalışmaların kimileri için esin kaynağı olduğu da unutulmamalıdır. Örneğin bk. Bert Vaux, "Hemşinli: The Forgotten Black Sea Armenians", <http://panterfle.uwn.edu/vaux/www/hamshen.pdf> (20.11.2009).

adlı ortak çalışmayı yayınlar. Yine grup içerisindeki Aytek Namitok ile özel dostluk kurar. Onunla özel olarak görüşerek Adigece'sini iletir ve *Fables de Tsey İbrahim (tcherkesse occidental), (Tsey İbrahim'in Masalları)* adıyla daha önce Rusya'da Adigece yayınlanan masalların şerhli bir çevirisini 1938'de Paris'te yayınlı. ⁴⁷ Namitok, 1949'da yılında Türkiye'ye gelir. Sonrasında birliktelikleri devam eder ve 1955'te *Journal Asiatique'* nin iki sayısında Ubihça Hikayeler (recits oubykhs) yayınlıdır. Namitok aynı zamanda Ubihça üzerine yaptığı çalışmalara katkıda bulunmuş ve bu dili konuşan insanlarla tanışmasında yardımcı olmuştur. ⁴⁸ Böylelikle 1934'teki Ubihça üzerine yayınladığı çalışmalarını daha da geliştirme fırsatı bulur.

1960-1967 yılları arasında Anadolu'daki Kafkas halklarının kaybolmaya yüz tutan dil, kültür ve folklorunun kayda geçmesi açısından son derece önemli olan *Documents anatoliens sur les langues et les traditions du Caucase* (Kafkasya Dilleri ve Gelenekleri Üstüne Anadolu Belgeleri) adlı beş kitap yayınlıdır.

Ubihça'yla ilgili çalışmaları yaparken Tevfik Esenç'le tanışır ve bu dil için eşsiz bir kaynak bulduğunu düşünür. Bu dönemde asistanlığını yapan Georges Charachidze'yle birlikte Tevfik Esenç'in birikiminden istifade etmeye başlarlar. Dedesi tarafından yetiştirilen Tevfik Bey'in diğer Kafkas dillerine olan vukufiyeti son derece azdır ancak Ubihça'sı diğer Ubihça konuşanlardan daha iyidir. Zaten diğerleri de yaşlı insanlardır ve birer birer vefat ederler. Bu yüzden Dumézil bu kaynağının önemini farkındadır ve onunla gerek Türkiye'de, gerekse 1962'den itibaren Fransa'da çalışır. Yaptığı çalışmaların bir kısmının altına ortak imza atacak ve Tevfik Esenç isminin de dünya literatürüne girmesini sağlayacaktır. 1992'de Ubihça'yı konuşan son kişi olan Tevfik Esenç'in ölmesiyle Ubihça

⁴⁷ Toumarkine, "Dumézil'in Türkiye'deki Kafkasya Çalışmaları", s.36; Alieva, "Caucasian Epics: Textualist Principles in Publishing", s.161.

⁴⁸ Toumarkine, "Dumézil'in Türkiye'deki Kafkasya Çalışmaları", ss.36-37; Özsoy, "Georges Dumézil ve Kafkas Dilleri Çalışmaları", s.30.

da resmen ölmüş oldu.⁴⁹ Çok sayıda (540'dan fazla) çalışmaya imza atan Dumézil için Ubihça'nın yeri özeldir ve yaklaşık kırk kadar çalışması bu dille ilgilidir.⁵⁰

Görüldüğü üzere Türkiye geldikten sonraki hadiseler hiç de düşünüldüğü gibi gelişmez ve Türkiye ona bambaşka bir dünyanın kapılarını açar. Bu yeni dünya Kafkasya ya da daha doğru bir ifadeyle Türkiye'deki Kafkasya'dır. Yukarıda da ifade edildiği gibi Türkiye'den gittikten sonra da bu dünyayla irtibatın koparmaz. 1972'ye kadar hemen hemen her yaz Türkiye'ye gelir ve bazen uzun süreler kalır. Bazen de Tevfik Esenç örneğinde olduğu gibi kaynak kişilerden istifade eder ve kendisi gelemediği zamanlarda onları Fransa'ya davet eder. Bunların dışında Fransa diyasporasında bulunan Kafkas kökenli insanlardan da Aytek Namitok örneğinde olduğu gibi istifade eder. Bu bağlamda bir diğer kaynak kişisi de Kube Şaban'dır. 1956 yılında Paris'te bulunan ve Sorbonne'de Adige dil, folklor ve edebiyatı üzerine dersler veren Şaban da, Dumézil'in araştırmalarına ciddi katkılar sağlar.

104

OMÜİFD

Türkçeye iyi derecede vakıf olan Dumézil'in hayatındaki önemli keşiflerinden birisi de Keçuva diline ilişkin tezidir. 1952'de Keçuva dilini öğrenmek amacıyla Peru And dağlarındaki Cuzco'ya gider. Altı ay kaldığı Peru'da kısa bir sürede bu dili öğrenir lakin bu dilin Türkçe'yle şaşırtıcı derecede benzeştiğini keşfeder. Bu konuda Türkologlar beni onaylamadılar ama "bu benim işlediğim zararsız suçlardan biridir: Türkçe ve Keçuva dili arasındaki yakınlık."⁵¹ der. Bu konudaki ısrarını hayatı boyunca sürdüren Dumézil, "ben oynadım ve kağıtlarım masada. Tezlerim ve sonucun kabul edilir olup olmadığını söylemek dilbilimcilere düşer."⁵² İnkaların dili olarak kabul edilen bu dilin Türkçe kökenli bir dil olduğunu, Amerika kıtasının Asya'yla çok yakın olduğu dönemlerde kuzeyden Amerika'ya gelen kavimlerin bu dili kullandığını öne sürer.

⁴⁹ *Revue des Études Georgiennes et Caucasiennes* dergisinin 1991-92 (No 6-7) sayısı Tevfik Esenç'e adanmıştır.

⁵⁰ Özsoy, "Georges Dumézil ve Kafkas Dilleri Çalışmaları", s.32.

⁵¹ Eribon, *age*, s.69.

⁵² Eribon, *age*, s.70.

Türkiye’de Bulunduğu Sürede Yayınlanan Çalışmaları

Türkiye’de bulunduğu yıllarda ilgilendiği tek konunun Kafkaslar olduğunu söylemek onun Türkçe akademik dergilerde çıkan yazılarına hak-sızlık olur. İstanbul Darülfünun İlahiyat Fakültesi ve Edebiyat Fakültesi’nde görev yaptığı yıllarda Dumézil’in *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*’nda ve *Türk Antropoloji Mecmuası*’nda yazıları yayınlanır. Cumhuriyetin ilk akademik dergileri olarak kabul edilebilecek olan bu dergilerden Antropoloji Mecmuası Fransızca ve Türkçe olarak çift dilli olarak yayınlanmaktadır. 1926 – 1928 yılları arasında bu dergilerde yayınlanan beş makalesi vardır:

Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası’ndaki Makaleleri

- *Hindu Avrupai Alemde Totemciliğin Pes Zinde Şekilleri* (cilt/yıl:1 sayı: 2 İstanbul, Mart 1926, ss.117-135).
- *Fransız Hükümeti ve 50 Seneden Beri İlahiyat*, (cilt/yıl: 2 sayı: 5, İstanbul, Haziran 1927, ss.173-186).

Türk Antropoloji Mecmuası’ndaki Makaleleri:

- *Vurma Altının Beynelmilel Eski Bir İsmine Dair Bir Tekrir*, (Yıl:2 Sayı/No:2, Mart 1926, ss. 25-31); [Fransızcası: “Note sur un vieux nom international d’instrument frappant” s.28-34].
- *Sibirya Hikayelerinde ‘Mani’ Dininin Bir Tesiri*, (No:6, Mart 1928, ss. 15-18); [Fransızcası: “Une survivance du manichéisme dans le folklore sibérien” ss.15-18].
- *Bazı Esassız Katliamlara Dair*, (Yıl:3 Sayı/No:4, Mart 1927, ss.39-47); [Fransızcası: “De quelques faux massacres” ss.39-47].

Klasik İslam ulemasının tepkisini çekmemek için İslam’dan ve hatta Hıristiyanlık ve Yahudilikten söz etmemesine karşın *Türk Antropoloji Mecmuası*’ndaki yazılarından dolayı Ermeni tezlerini savunanlar tarafından ciddi şekilde eleştirilir.

Dumézil’in *Türk Antropoloji Mecmuası*’ndaki “Bazı Esassız Katliamlara Dair” (De quelques faux massacres) adlı makalesinin 1915 yılında ger-

çekleştığı iddia edilen Ermeni soykırımı iddialarını asılsız çıkarmak ve bu konuda Türklerin tezlerini desteklemek üzere yazdığı iddia edilmiştir. Bu makalesinde Dumézil öncelikle Limni Adası Plaj (Pélasge) kadınlarının babaları, oğulları ve eşlerine karı yaptıkları katliamları ele almakta daha sonrada farklı kültürlerde var olan katliam öykülerini irdelemekte ve bunların tarihsel vakalara tekabül etmediği üzerinde durmaktadır. Bu yüzden de yazının başlığı “asılsız katliamlar” ifadesini taşımaktadır. Ancak gerek bu makalesini, gerekse bunun dışında Türkiye’de bulunduğu sürede kaleme aldığı bazı makalelerini milliyetçi/ırkçı olarak tanımlanan⁵³ Türk Antropoloji Mecmuası’nda yayınlamış olması suçlanmasının önemli bir nedeni olarak görülebilir. Amerikalı araştırmacı Bruce Lincoln, bu makaleyi İstanbul’daki dostlarının lehine yazdığını ve Ermeni katliamını unutturma çabasında olarak “dünyada o kadar çok otantik kıyım yapıldı ki, bunları uyutmak sadece birer mit olarak anlaşılabilen kıyımların insanlık kurgularının barışçıl hazinesine koymaktan”⁵⁴ geçebileceği ifadesini yazdığını iddia eder. Eribon’a göre bu cümleyi yazarken Dumézil, muhtemelen I. Dünya Savaşı katliamlarını düşünmekteydi.⁵⁵ “Gizli bir kararlar Ermenilerin soykırımı için ahlak dünyasının izlerini ortadan kaldırmak üzere Türk işverenini memnun etmek yönünde çabalar içine girdi.” diyen Ugo Bianchi de Dumézil’in Türk davası konusunda yardım etmeleri için Avrupalıyı ikna etmeye çalıştığı konusunda Türkleri

⁵³ Türk Antropoloji Mecmuasının ırkçılığı üzerine yapılmış bir tez bulunmaktadır. Bk. Nazan Maksudyan, *Türklüğü Ölçmek, Bilimkurgusal Antropoloji ve Türk Milliyetçiliğinin İrkçi Çehresi 1925-1939*, İstanbul: Metis Yayınları, 2005. Ayrıca tez hakkındaki tartışmalar ve karşıt görüşler için de bk. Ayhan Aktar, “Kemalistlerin ırkçılığı meselesi” *Radikal Kitap*, 15.07.2005; Umut Özkırmı, “Maksudyan’da yeni bir şey yok” *Radikal Kitap*, 05.08.2005,

⁵⁴ Bu ifade Türkçe metinde “Kainat hakiki birçok mukâtelelere vâkif olduğundan, ancak esâfîrî masallar gibi telakki edilebilen bu gibi katliamların, hurâfât-ı beşeriyenin sakin ve zengin hazinesinde bırakılması pek doğru ve musîb olur.” şeklinde yer almaktadır. Geroges Dumézil, “Bazı Esassız Katliamlara Dair” *Türk Antropoloji Mecmuası*, yıl: 3 sayı: 4 Mart 1927, s.47.

⁵⁵ Akay, “Bir Bilim Sanatçısı İstanbul’daydı”, ss.20-21.

iknaya çalıştığını ifade eder.⁵⁶ Özelde bu konuda Dumézil ne düşünüyordu bunu bilmiyoruz. Ama Türklere ve Türkiye'ye olan sevgisi bilinen bir gerçek. Yine kendisini bu ülkede mutlu ve huzurlu hissettiğini ifade etmekten geri durmaz. Bu tarz söylemlerinin ve ırkçı olarak kabul edilen hatta bu konuda üzerine tezler yapılan bir dergide yazmış olması da şimşekleri üzerine çekmesi için yeterli neden olarak görülebilir.

Dumézil, Türkiye dışında yaptığı bir çalışma nedeniyle de benzer bir durumla karşılaşır. 1939'da yayınlanan "Mythes et Dieux des Germains" (Germen Mitleri ve Tanrıları) adlı çalışmasından ötürü de Nazilere destek vermekle itham edilmiştir. Blandine Barret-Krigel, Daniel Lindenberg ve Carlo Ginzburg'un 1990 ve 1991 yıllarında yazdıkları makalelerinde onun 1939'da yayınlanan bu çalışmasını II. Dünya Savaşı sonrasında kütüphanelerden toplayıp sakladığını iddia etmişlerdir.⁵⁷ Türk Antropoloji Mecmuasındaki makalesinde Ermeni sorununa ilişkin tek bir cümle kurmasına karşın bu kitapta Alman gençlerinin toplantılarını, gruplaşmalarını ve çeteleşmelerini, kardeşlik birlikteliklerini ve fütüvvet teşkilatlarını konu alarak Hitler gençliğinin bunlarla benzerliği üzerinde durmuştur. Dumézil'in Nazilikle suçlanması haksızlık olduğunu savunan Erison, bu ithamlara cevap olarak 1992'de "Dumézil'i Yakmak mı Gerekir?" (*Faut-il brûler Dumézil?*) adlı bir kitap yazar.⁵⁸ Sınırlarda gezen bir araştırmacı olarak itham edilmekle birlikte Dumézil, marjinal nasyonalist hareketlerin içinde yer almadığını özellikle ifade eder.

Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuasında yazdığı ilk makalesinde Hind-Avrupa medeniyetinde totemciliği irdeler. Dumézil bu makalesinde Hind-Avrupa lisanı konuşan insanların düşüncelerine değineceğini ifade ederken kendisinin uzmanlık alanın bu saha olduğunu, dolayısıyla

⁵⁶ Ugo Bianchi, *Una vita per la storia delle religioni*, Roma 2002, ss.10-11, "Dumézil was trying to persuade Turks that he was trying to persuade Europeans of things that would be helpful to Turkish cause."

⁵⁷ Carlo Ginzburg, *Clues, Myths, and the Historical Method*, translated by John and Anne C. Tedeschi, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1989, ss.126-145.

⁵⁸ Bu konudaki tartışma ve değerlendirmeler için bk. Akay, "Bir Bilim Sanatçısı İstanbul'daydı", ss.20-21.

totem hakkındaki değerlendirmelerinin onlarla sınırlı olacağını, Hind-Avrupa ifadesiyle kastının da ırk değil dil olduğunu özellikle belirtir. Nitekim ona göre Hind-Avrupa dil grubuna dâhil çok sayıda farklı ırktan söz etmek mümkündür.⁵⁹

İlahiyat Fakültesi Mecmuasındaki diğer yazısında ise Fransa'daki İlahiyat eğitimi hakkında bilgi verir. Türk Antropoloji Mecmuası'ndaki tartışmalı makalelerinde ise daha çok mitolojik tahliller yapar. Bir makalesinde vurma altının eski bir ismi üzerindeki birazda filolojik incelemelerde bulunurken bir diğerinde Sibirya'daki Türk kavimlerinin hikâyelerinde/efsanelerinde Maniheizmin izlerini arar.⁶⁰

Bu makalelerin dışında –görebildiğimiz kadarıyla- maalesef Türkçe'de yayınlanmış çalışması yoktur. Bir de doğrudan kendisinin yazmadığı ve hayatta iken gözden geçirme imkânı olmayan Daülfünun'da verdiği Sosyoloji derslerinde Belkıs Halim Vassaf tarafından tutulan “Sosyoloji Ders Notları” adlı çalışma vardır. Kafkas mitolojisi ve dilleri üzerine, özellikle Ubihça üzerine yaptığı çalışmalarda Türkçe'ye çevrilmemiştir. Şimdilik doğrudan çevirisi yapılan iki eseri bulunmaktadır. Bunlardan birisi Ayraç Yayınları'nda *Kafkas Halkları Mitolojisi* adıyla yayınlanan Kafkas mitoloji sözlüğü olarak da nitelendirilebilecek olan eseridir.⁶¹ Diğeri ise Kafkas Bilimsel Araştırma Merkezi ve Yayıncılık (KAfDav) tarafından yayınlanan *Oset –Nart Destanları* adlı çalışmasıdır.⁶² Dumézil'le ilgili Türkçe'deki bir diğer eser de Sinatle yayınları tarafından yayınlanan Didier Eribon'un 1987'de onunla yaptığı röportaj kitaptır.

⁵⁹ Georges Dumézil, “Hindu Avrupai Alemde Totemciliğin Pes Zinde Şekilleri” *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, cilt/yıl:1 sayı: 2 İstanbul, Mart 1926, s.117.

⁶⁰ Georges Dumézil, “Sibirya Hikayelerinde 'Mani' Dininin Bir Tesiri” *Türk Antropoloji Mecmuası*, No:6, Mart 1928, ss. 15-18.

⁶¹ Georges Dumézil, *Kafkas Halkları Mitolojisi*, çev. Musa Yaşar Sağlam, Ankara: Ayraç Yayınları, 2000.

⁶² Georges Dumézil, *Kahramanların Destanları “Nartlar” (Oset-Nart Destanları)*, çev. Aysel Çeviker, Ankara: KafDAv Yay., 2007.

Sonuç

Sonuç olarak Türk Dinler Tarihi kürsüsünün ilk yıllarında İstanbul'da görev yapan Dumézil, yazdığı makalelerle Dinler Tarihi çalışmalarına katkıda bulunur. Ancak siyasal tartışmaların ortasında kalmaktan da hoşlanmaz. O bir bilim adamıdır ve sadece öyle kalmak istemektedir. Ona yüklenmeye çalışılan misyondan ve bu misyondan kaynaklanabilecek tartışma ortamından kaçınır. Kısa sürede İlahiyat Fakültesinden Edebiyat Fakültesine geçmesi de bunun en önemli göstergesidir. Bu kaçış ve sonrasında İlahiyat Fakültesinin kapatılması Türk Dinler Tarihi çalışmalarında onun etkisini geri plana itmiştir. Yetmişli yıllara kadar sürekli Türkiye'deki Kafkas göçmenleriyle, Laz ve Gürcülerle ilgili çalışmalar yapması, sık sık Türkiye'ye gelip gitmesi de nedense Türk bilim çevrelerinin yeteri kadar ilgisini çekmemiştir. Kuşkusuz bunda Dumézil'in "anılarımı yazmayı hiç düşünmedim, bir bilim adamı yapıtlarının arkasında silinmelidir." diyebilecek kadar mütevazı ve sadece işine odaklanan yapısının etkisi olduğu söylenilebilir. Popüler olmak ya da Türk Dinler Tarihi kürsüsünün kurucusu olmak gibi bir derdi olmamıştır. Bu nedenle de geride durmayı, sonradan ilgilisi olan araştırmacıların değer vermesiyle ortaya çıkacak çalışmalar yapmayı yeğler. Oysa gerek Türkçe bilgisi, gerek Türkiye'yi ikinci vatanı olarak görmesi ve gerekse Kafkas halklarına dönük çalışmaları nedeniyle, Türk Dinler Tarihi çalışmalarına daha fazla katkılar sağlayabilirdi. Dumézil, bilim çevrelerinde yarattığı etki ve Kafkas Mitolojisi ve dilleri alanında dünyada sahip olduğu ün kadar ülkemizde tanınmamaktadır. Türkiye'de daha çok Kafkas dernekleri onun isminden saygıyla söz etmektedir. Ama onun çalışmaları tıpkı arzu ettiği gibi kütüphane raflarında ilgisini bekliyor.

Kaynakça

- Akay, Ali, "Bir Bilim Sanatçısı İstanbul'daydı", *Dumézil'in Sosyoloji Notları*, haz. Gündüz Vassaf, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2009, ss.5-34.
- Alieva, Alla "Caucasian Epics: Textualist Principles in Publishing", *Oral Tradition*, 11/1 (1996), ss.157-158.

- Allen, N. J., "Hinduism, Structuralism and Dumézil", E.C. Polomé (ed), *Miscellanea INDO-Europea: Journal of INDO-European Studies Monograph Series No. 33*, Washington: Institute for the study of Man, November 1999, ss.241-260.
- Aynî, Mehmet Ali, *Dâru'l-fünûn Tarihi*, haz. Metin Hasırcı, İstanbul: Pınar Yayınları, 1995.
- Bianchi, Ugo, *Una vita per la storia delle religioni*, Roma 2002.
- Bucaklısı, İsmail Hakkı, Kojima Goisi ile Röportaj: "Japon Dil Bilimcisinin Laz Dili Üzerine İnceleme ve Gözlemleri" <http://istanbul.indymedia.org/news/2005/10/73214.php> [14.09.2007].
- Cilacı, Osman, "Cumhuriyet Devri Öncesi Dinler Tarihçilerinden M. Şemseddin ve Tarih-i Edyan'ı" *Türkiye 1. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (24-25 Eylül 1992)*, Samsun: O.M.Ü.İ.F., 1992, ss.159-170.
- Dosse, François, *History of Structuralism*, v.2, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1998.
- Dumézil, Georges, "Hindu Avrupai Alemde Totemciliğin Pes Zinde Şekilleri" *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, cilt/yıl:1 sayı: 2 İstanbul, Mart 1926, ss.117-135.
- _____, "Sibirya Hikâyelerinde 'Mani' Dininin Bir Tesiri" *Türk Antropoloji Mecmuası*, No:6, Mart 1928, ss. 15-18.
- _____, *Kafkas Halkları Mitolojisi*, çev. Musa Yaşar Sağlam, Ankara: Ayraç Yayınları, 2000.
- _____, *Kahramanların Destanları "Nartlar" (Oset-Nart Destanları)*, çev. Aysel Çeviker, Ankara: Kaf-DAV Yay., 2007.
- _____, "Bazı Esassız Katliamlara Dair" *Türk Antropoloji Mecmuası*, yıl: 3 sayı: 4 Mart 1927, ss.39-47.
- _____, "Fransız Hükümeti ve 50 Seneden Beri İlahiyat", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, cilt/yıl: 2 sayı: 5, İstanbul, Haziran 1927, ss.173-186.
- _____, "Vurma Altının Beynelmile Eski Bir İsmine Dair Bir Tekrir", *Türk Antropoloji Mecmuası*, Yıl:2 Sayı/No:2, Mart 1926, ss. 25-31.
- Düzdağ, M. Ertuğrul, M. Akif Mısır *Hayatı ve Kur'an Meali*, Şule Yayınları, İstanbul, 2003, s.206.
- Eribon, Didier, *Georges Dumézil'le Konuşmalar*, çev. İsmail Yerguz, İstanbul: Sinatle Yayınları, 1998.
- Ginzburg, Carlo, *Clues, Myths, and the Historical Method*, translated by John and Anne C. Tedeschi, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1989.
- Güven, Ebru, "Çeviri Felsefe Tarihlerinin Felsefe Tasavvurumuza Etkileri" *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, Cilt: 4 Sayı: 1 Yıl: 2007 [www.insanbilimleri.com].

- Isambert, F.A., "Din Fenomenolojisi II", çev. Zeki Özcan, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 4, sayı: 4, 1992, ss.367-374.
- Karataş, Süleyman, *Batılılaşma Döneminde Ders Programı Değişimi*, (Basılmamış Yük. Lis. Tezi), Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enst., 2002.
- Kaynaradağ, Arslan, "Halil Vehbi Eralp'le Konuşma" *Yazko Felsefe Yazıları*, 2/1982, s.5-13.
- Kelley, Donald R., *Frontiers of History: Historical Inquiry in the Twentieth Century*, New Haven: Yale University Press, 2006.
- Koştas, Münir, "Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt:31, 1989, ss.1-27.
- Lechte, John, *Fifty Key Contemporary Thinkers: From Structuralism to Postmodernity*, Florence: Routledge, 1994.
- Littleton, C. Scott, "Georges Dumézil", *Encyclopedia of Religion (2nd Edition)*, Lindsay Joney (ed.), Detroit, New York: Thomson and Gale, 2005, cilt: 4, ss.2518-2520.
- Littleton, C. Scott, "Introduction", *Gods of the Ancient Northmen*, Georges Dumézil, Berkeley: University of California Press, 1973, ss.ix-xix.
- Lyle, Emily B., "Dumezil's Three Functions and Indo-European Cosmic Structure", *History of Religions*, Vol. 22, No. 1. (Aug., 1982), ss.25-44.
- Milbank, John, "Sacred Triads: Augustine and The Indo-European Soul", *Modern Theology*, v.13, no:4, October 1997, ss.451-474.
- Nureddin Bey (Darülfünun Emni), "İstanbul Darülfünunu'nun Şekl-i hâzırı (12 Teşrini evvel 1926'da Paris'te Verilen Konferans Metni)", *Türk Antropoloji Mecmuası*, İstanbul: sayı: 4, Mart 1927, ss.48-60.
- Özsoy, A. Sumru, "Georges Dumézil ve Kafkas Dilleri Çalışmaları", *Belkıs Halim Vassaf'ın Defterinden Dumézil'in Sosyoloji Ders Notları*, Haz. Gündüz Vassaf, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2008, ss.23-34.
- Ries, Julien, "Mukayeseli Dinler Tarihi", çev. Mehmet Aydın, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SÜİFD)*, yıl: 1996, sayı:6, ss.17-24.
- Toumarkine, Alexandre, "Dumézil'in Türkiye'deki Kafkasya Çalışmaları", *Toplumsal Tarih*, sayı: 186, Haziran 2009, ss.34-39.
- Vassaf, Gündüz, *Belkıs Halim Vassaf'ın Defterinden Dumézil'in Sosyoloji Ders Notları*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2008.

